

Stoga važna distinkcija između opće »postindustrijske« ideologije i pretpostavki specifičnih za francusku kulturu ostaje u velikoj mjeri uvjetna. Britansko se iskustvo, kao kontrast, uvodi u ilustrativnom smislu. Distinkcije među ideologijama u dvije zemlje o kojima je riječ vjerojatno bi mogle rasvijetliti vodeća gledišta u općoj diskusiji, no o njima se nikad ne raspravlja na teorijskoj razini. I pojam »kulture distance« ostaje u velikoj mjeri neraščišćen, iako mu se pridaje eksplanativna moć kao protuteži strukturalističkom redukcionizmu, s tim da su »ideološka prikazivanja« tek odraz prevladavajućih kasnokapitalističkih ideologija proizvodnje i potrošnje.

Ideologies and Institutions in Urban France knjiga je koja se ne čita lako. Analiza terenskoga materijala provodi se u dugim sekvencama argumentacije, sastavljene od fragmenata intervjua, proširenih studija slučajeva, semantičkih argumenata i kritičkih teorijskih stanovišta zajedno izatkanih u složeni lanac prikazivanja. Zbog toga od čitaoca zahtijeva veliku pažnju, kako mu ne bi promakle važne točke gledišta. Štoviše, da može shvatiti punu vrijednost ove knjige, od čitaoca se traži dosta dobro poznavanje francuskog jezika. Povodeći se za Foucaultom, koji je autoru jedan od glavnih izvora metodološke inspiracije, njegovi glavni argumenti u knjizi zasnovani su na iscrpnoj semantičkoj analizi »diskursa« različitih kategorija »govornika« (francuskoga) ili povezani s njom. Mnogstvo citata iz intervjua većinom su na francuskome, bez prijevoda ili objašnjenja.

Carl-Ulrik Schireup

(prevela s engleskog A. Pavlinić-Wolf)

Peter Klinar

MEĐUNARODNE MIGRACIJE U KRIZNIM RAZMERAH

Obzorja, Maribor, 1985, str. 212.

Sredinom sedamdesetih godina, s izbijanjem energetskih poremećaja, proces suvremene migracije radne snage ušao je u novu razvojnu fazu. Na evropskom kontinentu, naime, prijašnja praksa masovnog zapošljavanja polukvalificiranih

stranih radnika u privredama razvijenih zemalja bila je prekinuta, navodno zbog »pada konjunktura« do 1974. Unatoč činjenici što su te zemlje u navedenom desetljeću donekle nadvladale prve posljedice energetskih poremećaja, od sredine sedamdesetih godina datira šira društvena kriza, koja na međunarodni migracijski proces i do danas djeluje. S tim u vezi, najnovija knjiga Petera Klinara polazi od pretpostavke da se u razdoblju društvene krize oblici međunarodne migracije, kao i druge društvene pojave, nalaze »na raspuću« (str. 9).

Klinarev rad ne nudi sistematičnu analizu svih aspekata migracije u kriznim prilikama. Prva dva poglavlja bave se pojavama nesklada društvenih struktura i procesa u migracijskom kontekstu, odnosno problematikom socijalizacije i društvenog položaja »druge generacije« migranata. U trećem poglavlju, koje je zapravo noseći dio knjige, autor raspravlja o nekim razvojnim tendencijama i novijim migracijskim fenomenima koji se pojavljuju u uvjetima društvene krize. Osobito se kritizira migracijska politika u kojoj se interesi emigracijskih zemalja i samih migranata podređuju dominantnim interesima zemalja imigracije. Ta je podređenost još jača u razdobljima krize. U zadnjem, četvrtom poglavlju, autor razmatra povratničku migraciju, koju on naziva »remigracijom«.

Rasprava o pojavama neskladnosti društvenih struktura u suvremenoj migraciji polazi od sociološke teorije socijalne stratifikacije. U tom kontekstu govori se o klasnom i slojevskom položaju imigranata. Klasna svijest u zemljama iz kojih migranti potječu obično je tek u formiranju, dok društva imigracijskih zemalja imaju dugu tradiciju klasne borbe. Imigranti se stoga nalaze u ambivalentnom položaju s obzirom na klasnu svijest i pripadnost određenoj radničkoj klasi. S druge strane, oni su odvojeni od domaće radničke klase zemalja imigracije i zbog svoga etničkog porijekla koje ih označuje kao pripadnike podređenih socijalnih grupa. U kriznim uvjetima, migranti se teško odlučuju o trajnom ili privremenom karakteru svog boravka u zemljama prihvata, a to također produbljuje dileme oko identifikacije s radničkom klasom imigracijske, odnosno emigracijske zemlje. Oni su zapravo rastrgani između motiva ostajanja i motiva povratka, a to uvjetuje stvaranju nesklad-

nih odluka u vezi s njihovim daljnjim obrazovnim, radnim i profesionalnim formiranjem. Različita usmjerenost potrebna je za život u emigraciji, odnosno za povratak. S obzirom na život u imigracijskim zemljama, oscilacije motiva utječu na temeljne *konjunktivne procese*. Osim dakako u nužnoj ekonomskoj *adaptaciji*, u drugim područjima društvenog života, migranti mogu dostići niže razine *akulturacije*, preuzimajući tek neke elemente tuđe kulture, ili pak minimalne oblike *akomodacije* (prilagodbe) stranju sredini. Kriza pojačava *disjunktivne procese* — npr. diskriminaciju u političkome i socijalnom životu — koji sprečavaju mogućnost dostizanja viših razina adaptacije ili čak *asimilacije*. Neusklađenost susrećemo čak i između radnika migranata i njihove djece — »druge generacije« migranata u zemljama imigracije. Zbog procesa primarne ili sekundarne socijalizacije u zemljama imigracije »druga generacija« često dostiže više stupnjeve adaptacije stranju sredini, koji su često u neskladu sa situacijom roditeljske generacije. No iako različite vrste društvenog nesklada u migracijskom kontekstu smanjuju socijalnu sigurnost imigranata, jer se pojavljuju marginalnosti, anomalije, elementi socijalne patologije, neusklađenost društvene strukture može, s druge strane, »... djelovati kao poticaj za mijenjanje niskoga socijalnog položaja (migranata) i za realizaciju kvalitativnih promjena globalne društvene strukture« (str. 27).

Zadnjih nekoliko godina istraživači migracijske problematike posvećuju osobitu pažnju pitanju »druge generacije« migranata. U skladu s time i Klinar je opširnije obradio problematiku mladih stranaca u zemljama imigracije. Za razliku od roditeljske generacije, bitno je za djecu migranata što ona svojevoljno ne odlučuju o emigraciji (str. 29, 30). Osim u ovom jedinstvenom obilježju, »druga generacija« prilično je heterogena skupina koja se može podijeliti po slijedećoj tipologiji: 1. rođenje u emigracijskom ili imigracijskom društvu; 2. dužina boravka u emigracijskom ili imigracijskom društvu; 3. razdoblje prijelaza u imigracijsko društvo; 4. veze s izvornom kulturom roditelja i razvijenost tih veza (str. 30, 31).

Osobito u odnosu na djecu rođenu u emigracijskom društvu, koja su u tom društvu proživjela primarnu socijalizaciju,

preuzela temeljne kulturne vrednote (proces *enkulturacije*) i eventualno ušla u sekundarnu socijalizaciju (uključivanjem u institucionalni sistem), susret s različitim i čak suprotnim vrednotama može uzrokovati pojavu podijeljenog identiteta. Za mlađu migrantsku djecu ozbiljan je problem što njihovim roditeljima najčešće nedostaje slobodnog vremena da se njima bave — a to otežava primarnu socijalizaciju. Autor smatra »da je za etničku identifikaciju posebno značajan proces primarne socijalizacije — enkulturacije, koji se zbiva u sklopu migrantskih obitelji« (str. 46). Ali »Procesi enkulturacije djece migranata nisu jednaki. Ona doživljavaju enkulturaciju u izvornoj kulturi roditelja i u miješanoj kulturi imigrantske etničke zajednice, u kojoj prevladavaju elementi tradicionalne ili suvremenije izvorne kulture, ili pak elementi dominantnoga imigracijskog društva roditelja« (str. 47).

Postavlja se pitanje o relativnom društvenom položaju »druge generacije« migranata — prvo, u odnosu na položaj njihovih vršnjaka među domaćom djecom u zemlji imigracije i među djecom u emigracijskoj zemlji, a drugo, u odnosu na društveni položaj roditeljske generacije. U prvoj usporedbi obično se potvrđuje niži obrazovno-kvalifikacijski položaj koji dostižu djeca migranata u zemlji imigracije i razmjerno veće stope nezaposlenosti kod odrasle djece »druge generacije«. U ovom pogledu autor se koristio iskustvom iz Švedske. Za nas je, međutim, najzanimljiviji zaključak da je zbog mogućnosti pojave socijalne dezorganiziranosti i patologije, društveni položaj dijela »druge generacije« migranata niži od društvenog položaja njihovih vršnjaka u emigracijskoj zemlji što, prema Klinaru »... postavlja pitanje o smislu njihova življenja u imigracijskom društvu, u koje nisu ušli po svojoj volji« (str. 62). Osim toga, zbog pogoršanja ekonomskih prilika za slabije obrazovane i manje kvalificirane radnike u imigracijskim društvima, socijalni položaj djece migranata mogao bi biti još niži od položaja koji sada zauzima roditeljska generacija. K tome treba dodati misao da je roditeljska generacija mogla koristiti svoj imigrantski obiteljski krug kao nekakvu »dekompresijsku« komoru za rasteređivanje od napetosti nastale u imigracijskom društvu, dok ta mogućnost nedostaje njihovoj djeci koja su dijelom

otudeni od svojih roditelja i zbog generacijskog konflikta koji slabi obiteljske veze (str. 63).

Od posebne problematike »druge generacije«, u središnjem dijelu svoje knjige Klinar prilazi naslovnoj temi »međunarodne migracije u kriznim razmjerima«. Postavlja se shema prema kojoj je trans-europska migracija počela spontano ili ilegalno da bi zatim dobila organiziranu i reguliranu formu u sklopu »neoliberalističke migracijske politike«. Tom politikom autor zapravo označuje razdoblje otvorenosti imigracijskih društava za priljev radne snage iz manje razvijenih zemalja. U tom »neoliberalističkom« razdoblju, razvijene imigracijske zemlje dobivale su rezervnu radnu snagu potrebnu za svoju privrednu ekspanziju, koju su u vrijeme recesije vraćali kući. Kružni migracijski tok — odlazak iz emigracijskih zemalja, dolazak i uključivanje u imigracijska društva, povratak i ponovno uključivanje u emigracijska društva — pretežno je koristio imigracijskim zemljama. Od 1973/1974, međutim, obustava migracije u razvijenim zapadnoevropskim zemljama promijenila je ovu sliku. Od tada su imigracijske zemlje uglavnom ostale otvorene samo za priljev članova obitelji već zaposlenih radnika migranata. No s dolaskom članova obitelji migranata, imigracijske su zemlje zapravo dobile novu rezervnu radnu snagu; spajanje obitelji također je osiguralo stanoviti »socijalni mir« među imigrantima, a porasla je i potrošnja u zemljama prihvatila, što je smanjilo odljev doznaka u zemlje emigracije (str. 79).

»Neoliberalistička« migracijska politika ustupila je mjesto »integracijskoj« politici u kojoj se očekivalo da će se migranti više približiti imigracijskom društvu ako im se omogućiti očuvanje njihova kulturnog naslijeđa i tradicija (str. 74). Ipak među domaćim stanovništvom u imigracijskim zemljama još su uvijek očigledni i djelatni stereotipi o migrantima i negativne predrasude, pojava ksenofobije, negativnoga regresivnog nacionalizma te diskriminacijska i segregacijska poravnanja (str. 75). Osim toga, imigrantske etničke zajednice raspršene su i razdijeljene, i to otežava njihovu kolektivnu opoziciju takvim pojavama. Zapravo, s integracijskom politikom imigracijska društva pokušavaju postići »socijalni mir« jer se uvidjelo da je socijalna izolacija migranata opasna pojava koja može za-

oštriti društvene konflikte i potresa (str. 75).

Klinar se kritički izrazio i prema migracijskoj politici emigracijskih zemalja. Postalo je jasno, naime, da unatoč nekim očekivanjima emigracijske zemlje ne mogu riješiti svoje razvojne probleme s međunarodnom migracijom i da su socioekonomske koristi od emigracije — smanjena nezaposlenost, olakšani razvoj nerazvijenih područja, priljev deviznih doznaka — tek kratkoročnog učinka. Zapravo politika međunarodne migracije izgrađena je na socioekonomskoj moći imigracijskih zemalja, a u tom okviru dominacije ne vodi se računa o interesima manje razvijenih emigracijskih zemalja. »U međunarodnom sistemu djeluju hijerarhijski odnosi nadređenosti i podređenosti te zakonitosti profita razvijenih društava« (str. 93). U skladu s tim, imigracijske zemlje po potrebi preuzimaju najkvalitetniju radnu snagu iz emigracijskih zemalja, a vraćaju već islužene radnike. Stoga međunarodna migracija radne snage doprinosi povećavanju međunarodne neravnoteže. Rješenje nije, međutim, u ekstremnoj zabrani emigracije radnika nego u težnji za promjenom svjetskoga ekonomskog poretka, i u pokušaju selektivnog usmjerenja međunarodne migracije (usp. str. 85).

U primjeru Jugoslavije, prema Klinaru: »Moguće je, dakle, tvrditi da je zbog odlaska selekcioniranih emigranata, radna sposobnost, kvalifikacijska i stručna osposobljenost radne snage u Jugoslaviji oslabila« (str. 97). Jugoslavija je, međutim, temeljila svoju migracijsku politiku na povratku migranata. Predvidjelo se da bi priljev migrantskih doznaka pospješio razvoj nerazvijenih područja emigracije. Ali, premda su povratnici uspjeli riješiti svoja stambena pitanja, ekonomsko ulaganje migrantskih sredstava bilo je pretežno u sufficitarnim privrednim djelatnostima (ugostiteljstvu, prevozništvu). Zbog neizgrađene infrastrukture, slabe komunikacije i inače viših troškova proizvodnje i niske produktivnosti rada, bilo je razmjerno malo uspješnih investicija u emigracijskim područjima (str. 98).

U sklopu rasprave o migraciji u kriznim uvjetima, Klinar je dotaknuo pitanja pretvaranja emigracijskih zemalja u zemlje emigracije (str. 69—71 — radi se zapravo o južnoevropskim zemljama), ilegalne migracije (str. 69, 81, 137) i osobito pitanje poduzeća koja obavljaju ra-

dove u inozemstvu i tako pokreću stanovite migracijske tokove (str. 100—128). U potonjoj temi govori se o detaširanim radnicima, tj. o »radnicima koji u okviru svojih matičnih poduzeća rade u inozemstvu«. No Klinar zapravo zaključuje da takvi radnici nisu migranti — oni ne proživljavaju promjene čitava integracijskog sistema u novom društvu. Osim toga: »Radni je kolektiv a ne pojedinac geografski pokretljiv. Uspjeh radnika poslanog u inozemstvo ne ovisi o njegovu prilagođivanju novom društvu nego o uspješnom djelovanju njegova kolektiva« (str. 102). S druge strane, djelovanje radnog kolektiva pokreće jednu vrstu mobilnosti radne snage koju možemo smatrati pravom međunarodnom migracijom. Naime, poduzeća koja posluju u inozemstvu, osim radnika iz matičnih zemalja, zapošljavaju i radnike iz vrlo nerazvijenih emigracijskih zemalja. Ti se radnici nalaze u položaju dvostruke marginalnosti jer su stranci kako u odnosu na poduzeća za koja rade tako i u odnosu na zemlje u kojima rade. U smislu teorije o marginalnosti, oni su istovremeno »na rubu« inozemnih poduzeća u tim imigracijskim zemljama. Nadnice tih »posebnih kategorija« stranih radnika niže su od primanja detaširanih radnika i od nadnica domaćih radnika u imigracijskom društvu. Poduzeća koja ih zapošljavaju tumače da oni zarađuju više nego što bi zarađivali u svojim zemljama porijekla, no radi se ipak o obliku ekonomskog izrabljivanja koji je to lakši što ti radnici dolaze iz zemalja s neravijanim tradicijama klasne borbe u kojima se zaposlenje smatra privilegijom (str. 120). Njima je, osim toga, teško odrediti subjekt koji ih izrabljuje — je li to imigracijsko društvo ili pak strano poduzeće u tom društvu? Protesti im stoga postaju neorganizirani ispadi, pasivno protivljenje, loš rad i izostajanje s posla (usp. str. 127).

Smatramo da je posebno zanimljivo to što je Klinar posvetio zasebno poglavlje upravo problematici tih stranih radnika zaposlenih u jugoslavenskim radnim organizacijama koje obavljaju radove u inozemstvu. Radi se o brojnim Indijcima, Pakistancima, Kinezima zaposlenim u jugoslavenskim OUR-ima na Bliskom Istoku. Ti radnici uspijevaju dostići 60% do 70% produktivnosti jugoslavenskih radnika, a plaćeni su tri puta manje (str. 128). Iako su njihove zarade veće od primanja što bi ih imali u zem-

ljama porijekla, moguće je postaviti tezu o ekonomskom izrabljivanju jer su, u sukobu s međunarodnom konkurencijom jakih kapitalističkih poduzeća, jugoslavenski OUR-i preuzeli praksu zapošljavanja jeftine radne snage. Time Jugoslavija, makar izvan svojih državnih granica, u stanovitom smislu postaje »imigracijsko društvo«, a strani se radnici zapravo ukljuuju u »... tipične najamne odnose, kakve poznajemo u kapitalističkim proizvodnim odnosima« (str. 133). Stvara se sistemska d'hotomija: »... jugoslavenski radnici dobivaju dohodak, strani nadnice; jugoslavenski su radnici u odnosima društvenog vlasništva, strani u otuđenim najamnim odnosima; jugoslavenski radnici imaju jugoslavenske OUR-e, a za strane radnike ti su OUR-i poduzeća koja privlače profit« (str. 134). S time u vezi autor smatra da ekonomska kriza koju Jugoslavija trenutno proživljava ne bi smjela biti razlog za provedbu takvih rješenja koja nisu u skladu s temeljnim dugoročnim načelima socijalističkog razvoja Jugoslavije (str. 139). Također se kaže da primjer zapošljavanja strane radne snage u jugoslavenskim poduzećima u inozemstvu ne govori samo o produbljivanju idejne krize i krize između načela i prakse, nego isto tako o produbljivanju krize u jugoslavenskom društvu (str. 160).

U zadnjem dijelu svoje knjige, Peter Klinar daje neke sažete misli o povratničkoj migraciji — »remigraciji« — u uvjetima krize. Polazeći od stanovite definicije migracije kao dobrovoljnog procesa (str. 177, 178), on ističe prisilni moment pri povratku migranata u zaostrenim krznim uvjetima (str. 165, 178, 200, 203, 209). Čak se i »trajni imigranti« dijelom vraćaju u zemlje porijekla (str. 165, 189). No motivi povratka nisu samo ekonomski. Naglašeni su obiteljski razlozi, motivi jezika, običaja, međuljudskih odnosa, pa i osjećajni faktori potaknuti zbog veće diskriminacije, ksenofobije, neprijateljstva domaćeg stanovništva u imigracijskim društvima (str. 169). U slučaju »druge generacije« migranata, pojavljuje marginalnosti, neadekvatnog znanja jezika (semilingvizma), krize etničkog identiteta, ukoliko ne potiču težnje k višim stupnjevima asimilacije, vode povratku u izvorno društvo ili emigraciji u druga imigracijska društva (str. 175). No povratak je općenito otežan, mada ga neke imigracijske zemlje službeno podržavaju i stimuliraju. U uvjetima obu-

stave mogućnosti odlaska na rad u inozemstvo, povratak se čini riskantnim, jer u slučaju neuspjele reintegracije u zemlji porijekla gubi se mogućnost ponovne emigracije. A kriza posebno pogađa upravo manje razvijene zemlje porijekla — u njima pada životni standard, raste nezaposlenost i inflacija, a otežani su uvjeti privrednog restrukturiranja te izgradnje konkurentnijeg ekonomskog aparata. U tom kontekstu povratak migranata može uzrokovati tenzije sa stanovništvom koje nije emigriralo — osobito kada migranti povratnici imaju viši ekonomski standard od ostalog stanovništva ili kada dođe do međusobne konkurencije u pogledu zapošljavanja (str. 203). S druge strane, suvremene tehnološke promjene (»suvremena tehnološka revolucija« prema Klinaru) pospješuje razlike među razvijenim i nerazvijenim zemljama i tako utječu na međunarodnu migraciju. Zbog tih promjena — radi se uglavnom o porastu kapitala, intenzivne proizvodnje u razvijenim zemljama (visoke automatizacije, robotizacije, kompjuterizacije) — povećava se globalni konflikt u kojem se nalaze imigranti. U odnosima između emigracijskih i migracijskih zemalja dolazi do odlaska stručnjaka u razvijene zemlje i do prisilnog povratka manje traženih profila migranata. Imigranti koji dalje ostaju u inozemstvu, reaguju na konflikte s imigracijskim društvom s otporom, apatijom i većim pokušajima da se asimiliraju (str. 206). Nastaju unutar-klasni i međuklasni sukobi i oblici dru-

štvene neskladnosti, koje je Klinar opisao u prvom poglavlju svog rada. Njegova je osnovna misao, koju na različite načine raščlanjuje, da kriza raskriva nesklad između interesa imigracijskih i emigracijskih društava i samih migranata (str. 209).

Na kraju želimo iznijeti neke opće primjedbe o knjizi »Međunarodne migracije u kriznih razmerah«. U prednjem tekstu pokušali smo dati, koliko nam je bilo moguće, prikaz glavnih tema i teza. Knjiga se, međutim, tu i tamo vraća na iste teze, jer je, kako navodi autor u Predgovoru, nastajala tijekom dužeg vremena i sadrži različite naglaske u kojima se mijenja konstalacija argumenata. Autor je bio svjestan toga i unaprijed spomenuo da se ne radi o sistematičnom djelu. No, unatoč tome, rad je sasvim dosljedan u svojim tezama, osobito u kritici koja nije usmjerena samo prema *migracijskoj politici*, nego i prema *migracijskoj alternativni* općenito. Negativna razgraničenja migracijskog procesa jasno su prikazana. O njima se posebno govori u kontekstu »kriznih razmjera«, ali treba reći da migraciju možemo općenito smatrati krajnom — tj. »kriznom« alternativom. U tom smislu, smatramo da je osobito važno problematizirati tzv. »dobrovoljni aspekt« migracije, što je autor učinio u odnosu na probleme »druge generacije« migranata i »krizne« povratničke migracije.

Emil Heršak